

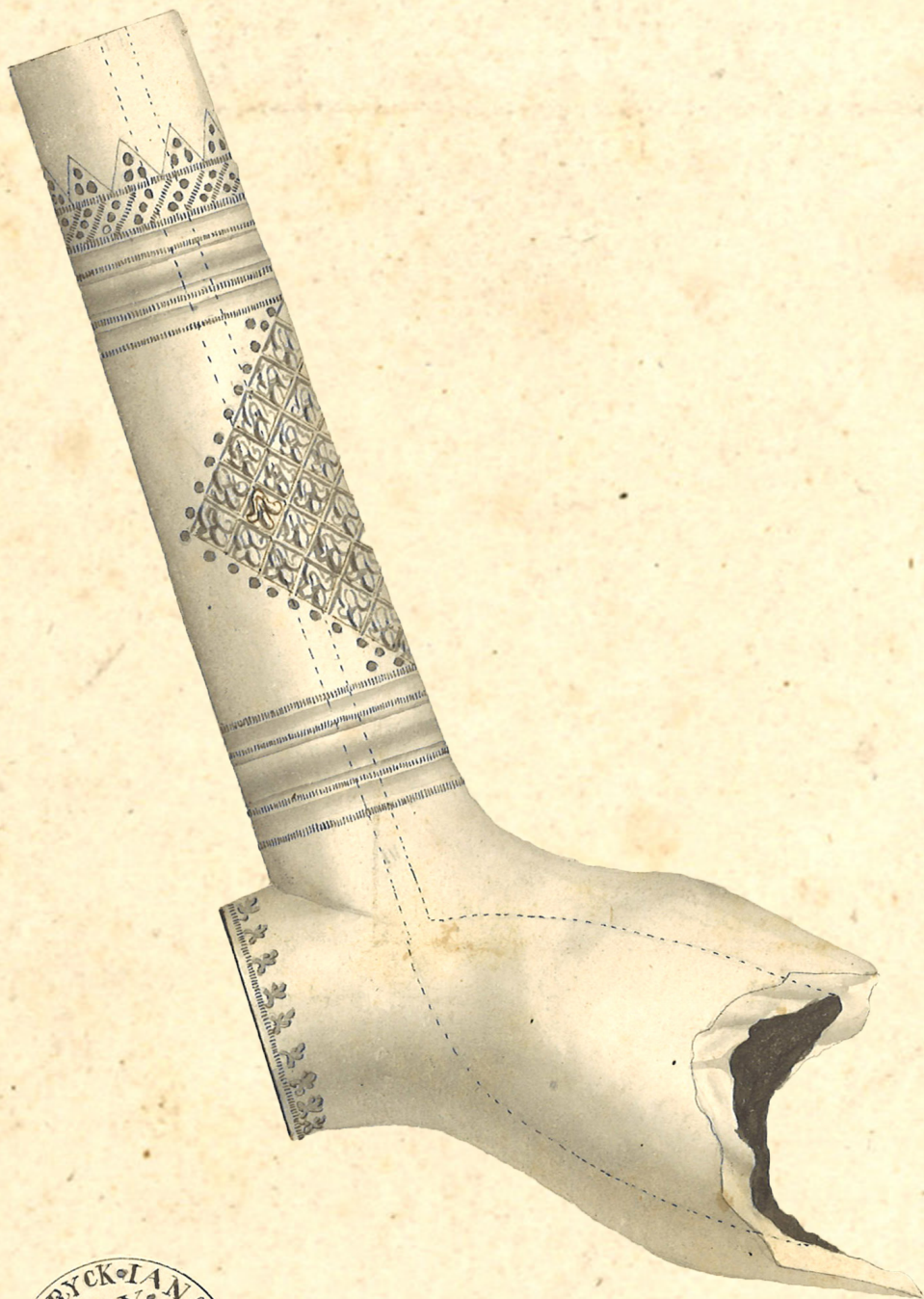
PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Aftekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Hienen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1621 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalmerken, op de diepte van 13 voet onder A.*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Kleipijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbepalingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt

Jan van Oostveen en Ruud Stam

Van tijd tot tijd worden er gegoten pijpen van de Duitse pijpenfabriek Bordollo gevonden, met daarop plaatjes en spreuken of teksten die duidelijk voor de Nederlandse markt gemaakt zijn. In dit artikel wordt geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag waarop deze plaatjes gebaseerd zijn. Een eerder overzichtsartikel, met meer details over de firma Gebrüder Bordollo en hun export van gegoten kleipijpen naar Nederland, is door Ruud Stam gepubliceerd in het Journal of the Académie Internationale de la Pipe, Volume 8.¹ Op de facebookpagina van Jan van Oostveen zijn een paar voorbeelden opgenomen van centsprenten en pijpen met vergelijkbare voorstellingen van Bordollo. Het leek dan ook niet meer dan logisch de kennis over dit soort pijpen hier samen te voegen. De hier behandelde groep pijpen met een drukdecor met voorstellingen voor de Nederlandse markt vormen slechts een kleine groep van de door Bordollo vervaardigde pijpen.

Johann Nepomuk van Reckum had in 1798 in het voormalige kasteel van de Graaf van Leiningen-Westerburg in Grünstadt een firma opgericht waar porselein werd gemaakt. Kaolin was in deze omgeving echter moeilijk te vinden en daarom startte hij ook met de productie van faience. In 1814 werd de firma van van Reckum, die sinds 1801 door diens weduwe geleid werd, overgenomen door Wilhelm Leonard Bordollo. In 1834 werd de firma verkocht en kwam in handen van zijn weduwe. In 1836 had de fabriek vier ovens, twee kleimolens en circa veertig werknemers. In dat jaar werden er al pijpen vervaardigd. Vermoedelijk waren dit gekaste pijpen. De firma bleef tot 1895 in handen van de familie Bordollo en ging toen over aan de keramiekspecialist Kuna Faust. In 1900 werd de firma een besloten vennootschap. Er werden in die tijd nog steeds majolica, steengoed en verschillende andere keramische producten vervaardigd, waaronder gietpijpen. Deze pijpen waren in die tijd belangrijk voor het voortbestaan van de firma. De firma bleef in verschillende organisatorische vormen bestaan tot 1979/80. Wanneer de productie van de gegoten pijpen begonnen is, is niet duidelijk. Mogelijk was dit al in 1838, het jaar dat genoemd werd als startjaar op de catalogus van gegoten pijpen uit het begin van de 20e eeuw (1908). Na de eerste Wereldoorlog stond er nog op het briefhoofd van de firma Bordollo dat gegoten pijpen werden vervaardigd.³ Vermoedelijk is de productie daarvan kort daarna gestopt.

De gegoten pijpen van Bordollo werden al in het laatste kwart van de 19e eeuw in grote aantallen in Nederland ingevoerd, in een tijd toen de Nederlandse pijpenmakers alleen nog maar gekaste pijpen produceerden. De vroegst bekende advertentie voor Bordollo pijpen in Nederland was een advertentie van 9 september 1881 in de Leeuwarder Courant (afb. 1).

S. A. Markus,
WIRDUMERDIJK, LEEUWARDEN.
Onschadelijke Lucifers in soorten, alsmede **grote Doozen**, tegen veel *verminderde prijzen.*

Bordollo Doorrook Pijpenkoppen.

De van ouds gerenommeerde **echte BORDOLLO DOORROOKERS**, die fijn kastanjebruin doorrooken (gelijk echt Meerschuur), worden niet in pakken, **maar los in kisten verzonden**, en moeten alle op den steel 't stempel

GEBR. BORDOLLO

hebben. De Fabriek is tot dezen maatregel overgegaan om de **nagemaakte Doorrookers**, die allen minder fijn bruin doorrooken, *tegen te gaan.*

Dépôt der echte Bordollo Doorrookers bij

S. A. MARKUS,
Wirdumerdijk, Leeuwarden.

Afb. 1. Advertentie uit de Leeuwarder Courant van 9 september 1881.

Afb. 2. Pijp met de tekst en voorstelling: 'De pruttelende koffijpot geeft aan de vrouwtjes veel genot'. Collectie Martin Vermeulen, foto Bert van der Lingen.

De Bordollo pijpen waren toen al zo populair dat deze werden nagemaakt. Waarschijnlijk gebeurde dit door de firma Jacobi, Adler & Co uit Neuleiningen in Duitsland op weinige kilometers afstand gelegen van de fabriek van Bordollo in Grünstadt.⁴

In 1998 werd de firma van der Want en Barras (later genaamd Hollandia) in Gouda opgericht. Van der Want en Barras importeerde aanvankelijk veel Bordollo pijpen voordat zij zelf met de productie van gegoten pijpen begonnen. In de catalogi van 1900 en 1905 van Van der Want en Barras waren dan ook een aantal bladzijden met deze pijpen opgenomen. Bordollo pijpen werden aan het begin van de 20e eeuw ook door P. C. Ouwehand, die later samen met Otto Adrianus van der Want P. Jzn. één van de oprichters van 'Neerlandia' was, geïmporteerd.⁵ Van de geïmporteerde Bordollo pijpen vormde de groep met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt een unieke groep. Daarnaast werden er ook steelpijpen, figurale pijpen, stummels en naampijpen van Bordollo door de genoemde firma's aangeboden.

De hier besproken groep pijpen bestaat uit pijpen met verschillende vormen. De meeste pijpen van deze groep hebben een geprint decor in zwart-wit. Het onderwerp van de voorstellingen is heel verschillend. Zo zijn er pijpen met spreekwoorden, pijpen met scènes uit het dagelijks leven, monumenten en andere voorstellingen die in Nederland bekendheid genoten en gewild waren.

Van enkele van deze pijpen is de oorspronkelijke afbeelding, waarop de afbeelding op de pijpen gebaseerd is, gevonden en afgebeeld. Opmerkelijk is dat deze pijpen in Duitsland met Nederlandse teksten en Nederlandse voorstellingen zijn gemaakt. Hier en daar zijn dan ook verschrijvingen in de teksten zichtbaar. Over de precieze datering van deze pijpen bestaat geen duidelijkheid maar vermoedelijk zijn ze laat 19e eeuws. Immers

Afb. 3. Een prent uitgegeven door Sijthoff uit het eind van de 19e eeuw, met de voorstelling en tekst die gebruikt is voor de pijp op afbeelding 2.⁶

van de Goudse firma's, die al vlak voor de eeuwwisseling gegoten pijpen zijn gaan produceren, zijn dergelijke pijpen niet bekend. Als dit genre pijp toen nog populair geweest was hadden deze Goudse firma's dit soort pijpen vast ook nagemaakt, zeker omdat de Goudse firma Van der Want en Barras wel andere Bordollo pijpen importeerde.

De pruttelende koffijpot

De tekst en de afbeelding op deze pijp zijn gebaseerd op een gedichtje op een prent (afbeelding 3). De tekst en het plaatje geven een geromantiseerd beeld van het dagelijks leven van vrouwen aan het eind van de 19e eeuw. Het is ook duidelijk een man die vermanend spreekt over de 'vrouwtjes'.

Afb. 4. Pijp met de boerenwagen. Gevonden te Amsterdam, datering laatste kwart 19e eeuw. Hoogte van het fragment circa 6 cm. Collectie en foto privéverzamelaar.

Afb. 5. De prent 'Zomer en wintervreugd'. Deze prent was dus een voorloper van de prent (afb. 6) waarop de tekst op de pijp is gebaseerd.

Afb. 6. De prent 'Winter-vermakelijkheden' waarop de pijp van afbeelding 4 is gebaseerd.

De prent waarop de afbeelding op deze pijp is gebaseerd (afb. 3) was een uitgave van A.W. Sijthoff in Leiden. Sijthoff startte de uitgave van deze prentenserie in 1854 en was actief als uitgever tot omstreeks 1891. De serie prenten werd uitgegeven onder goedkeuring van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

De boerenwagen

Op deze pijp is een plaatje afgebeeld met een boerenwagen met voorop een pijpkokende man en in de wagen een

viertal passagiers. Zowel boven als onder het plaatje lezen we: 'Deez boerenagen is gelaan / Ons Trijntje heft den zangtoon aan / En malle Joris an haar zijden / Is blij omdat hij m mag rijden' (afb. 4). Het leuke aan deze gegoten tabakspijp is dat bekend is welke centsprent ten grondslag heeft gelegen aan deze afbeelding.

Centsprenten werden gedrukt voor minder opgeleiden en minder welgestelden en voor kinderen. Ze werden in de achttiende en negentiende eeuw in grote aantallen

Afb. 7. Pijp met het spreekwoord 'Als er een schaap over de brug is volgen er meer'. Hoogte 6 cm. Vermoedelijk was dit een rondbodempijp. Collectie en foto privéverzamelaar.

Afb. 8. Een ander model pijp met een iets ander plaatje met het spreekwoord 'Als er een schaap over de brug is volgen er meer'. Hoogte 6 cm. Collectie en foto Jan van Oostveen.

Afb. 9. Prent uit de tweede helft van de 19e eeuw met dezelfde tekst als de pijpen van afbeelding 7 en 8.

op goedkoop papier uitgegeven. Deze goedkope prenten waren vaak ongekleurd of werden met een grove vlekkenkleuring verkocht. Duurdere prenten werden met behulp van sjablonen van kleur voorzien. Winkeliers of (mars)kramers verkochten de prenten per stuk en onderwijzers gaven soms een prent als beloning aan een leerling.⁷

Het oorspronkelijk ontwerp van deze prent is in de tweede helft van de 18de eeuw uitgegeven door de Erven de Weduwe Jacobus van Egmont met de titel 'Zomer- en wintervreugd', echter met totaal andere teksten onder de prent.⁸ Zo rond het jaar 1800 maakte Hermanus van Lubeek een gespiegelde kopie van deze prent met de titel 'Zomer- en wintervreugd'. Deze afbeelding werd rond het jaar 1800 door de Rotterdammer Jacobus Thompson uitgegeven (afb. 5).⁹ Echter deze prent van Lubeek droeg een afwijkende tekst onder de afbeelding: 'Deez boerenwagen is gelaen / Tryn Jutte hefd den Zangtoon aan / En malle Joris, aan haar zyde / Is bly om dat hij meê mag rijden'. De oorspronkelijke houtsnede was echter doorverkocht aan de in Turnhout

Afb. 10. Pijp met de tekst 'Wacht Teuntje ik kan dat mandje met eieren wel dragen' Hoogte 8,3 cm. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

gevestigde firma Glenisson & Van Genechten. Deze Turnhoutse firma (1833-1900) wijzigde de titel van de prent in 'Winter-vermakelijkheden' (afb. 6).¹⁰ Onder deze prent stond onder andere de tekst die we ook op de tabakspijp vonden: 'Deez boerenwagen is gelaan / Ons Trijntje heft den zangtoon aan / En malle Joris aan haar zijden / Is blij omdat hij mee mag rijden'.

Als er een schaap over de brug is volgen er meer

In dit geval (afb. 7 en 8) stond er een herder op de tabakspijp afgebeeld die de schapen over de brug heeft gejaagd. Een duidelijke verwijzing naar het (19e

Afb. 11. Pijp met de tekst 'Hij vindt den hond in den pot'. Hoogte 5 cm. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

eeuwse) spreekwoord 'Als er een schaap over de brug is, volgen er meer'. Ook voor deze pijp is gezocht of de oorspronkelijke prent (zogenaamde centsprenten) terug gevonden kon worden. Tot op heden is dat (nog) niet helemaal gelukt maar dichtbij komen we wel met een detail van de prent van de drukker Hendrik van Munster uit de tweede helft van de 19de eeuw welke is uitgegeven door de Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen.¹¹

Wacht Teuntje ik kan dat mandje met eieren wel dragen

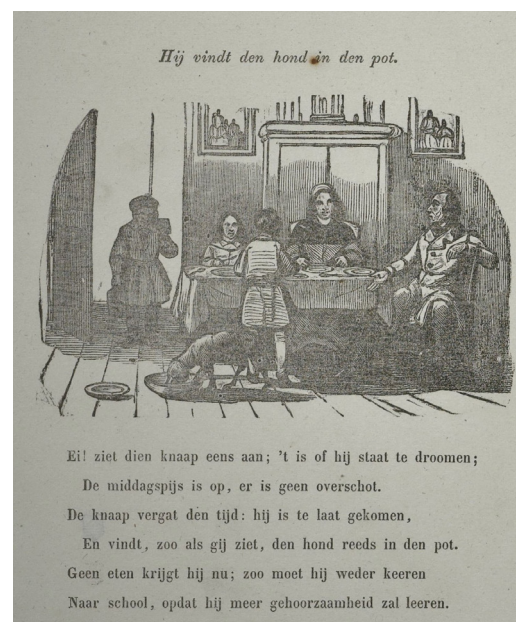
Van deze pijp is helaas nog geen bijbehorende prent gevonden. Ook over de achtergrond van deze tekst is niets bekend (afb. 10).

Hij vindt den hond in den pot

Ook van deze pijp (afb. 11) is de prent nog niet gevonden. Wel is het gezegde op deze pijp in de 19e eeuw een heel bekend gezegde, dat door velen zelfs nu nog wordt gebruikt. Het betekent dat het eten net op is als je ergens aankomt. Het kan ook de ruimere betekenis hebben: niets krijgen, omdat alles al naar anderen is gegaan. In Vlaanderen spreekt men wel over de kat in de ketel vinden. Afbeelding 12 laat een prent zien waar dit spreekwoord wordt uitgebeeld.

Komt Heeren koopt mijn laken

Van deze pijp is niet bekend op welke prent de tekst en de afbeelding gebaseerd zijn. Vermoedelijk ging het om de aanprijzing van een marskramer, ook wel kiepkerel genoemd (Kiep is mand), die langs de huizen trok om zijn waren te verkopen. Zij verkochten vaak lakense stoffen. Bekend was de omvangrijke trekarbeid in de 17e en 18e eeuw, maar ook nog in de 19e eeuw vanuit

Afb. 12. Het rijmpje op 'den Hond in den pot' uit het prentenmagazijn voor den jeugd 81.¹²

Afb. 13: Pijp met de tekst 'komt Heeren koopt mijn laken'. Hoogte 5,8 cm. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Noordwest-Duitsland naar Nederland door de slechte economische omstandigheden in Duitsland. Onder de mensen die naar Nederland trokken waren ook vele marskramers. Een aantal grote winkelketens die in Nederland zijn opgericht hadden als oorspronkelijke oprichter een van deze marskramers.

Naatje van de Dam

Afbeelding 14 toont een pijp met daarop een afbeelding van het beeld 'Naatje van de Dam'. Op de foto (afb. 14) is het beeld op de Dam te zien. Het beeld is een herinnering aan de Tiendaagse Veldtocht van 2 tot 12 augustus 1831, die werd gehouden om te voorkomen dat België onafhankelijk zou worden. Het beeld was een monument voor de soldaten die deze strijd uitvochten. Het beeld werd in 1856 opgericht en werd 1914 weer afgebroken. De Amsterdamse bevolking noemde het beeld Naatje van de Dam. Op de pijp staat de tekst: 'Monument Opgericht der Eere der Dappere Verdedigers van de Jaren 1830-1831. Onthuld d. 27 Augustus 1856 te Amsterdam'. In het midden van de tekst staat het IJzeren Kruis, een onderscheidingsteken voor de deelnemers aan deze veldtocht.

Leve de scheepvaart

De pijp van afbeelding 16 laat een belangrijk thema zien in de tweede helft van de 19e eeuw. Het belang van de scheepvaart is in die tijd een onderwerp, dat ook veel in kranten wordt uitgemeten. De aandacht voor de scheepvaart is te verklaren uit de moeite die het kost om na de Franse tijd de scheepvaart en de overzeese handel

Afb. 14a-c. Pijp met daarop een afbeelding van het beeld 'Naatje van de Dam'. Hoogte 6,8 cm. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Afb. 15. Het beeld 'Naatje van de Dam'.

nieuw leven in te blazen, maar ook door de vele kanalen die dan worden aangelegd. Alleen deze pijp heeft een gekleurd plaatje en past dus niet geheel in de hiervoor getoonde serie.

Conclusie

De duidelijk toe te schrijven afbeeldingen zijn allemaal afkomstig van voor die tijd in Nederland bekende en wijdverspreide volks- en centsprenten. Het is aannemelijk dat de meeste nog niet nader te duiden plaatjes ook ontleend zijn aan volks/centsprenten. Immers deze opvoedkundige prenten laten veelal onderwerpen zien als spreekwoorden (zie hond in de pot), beroepen en ambachten (lakenkoopman) en historische gebeurtenissen en stadsgezichten (Naatje van de Dam). De afbeelding van Teuntje blijft in dit geheel een raadsel maar zal vermoedelijk ook aan een cents/volksprent ontleend zijn. Met andere woorden de afbeeldingen op deze laat 19e eeuwse pijpen waren meestal geïnspireerd op alledaags bekende en wijdverspreide afbeeldingen.

Afb. 16. Pijp met de tekst 'Leve de Scheepvaart'. Hoogte 5,6 cm. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Noten:

- 1 Stam, 2015.
- 2 <https://www.facebook.com/SpecialisticArchaeologicalResearch/>
- 3 Tymstra, 1986, p. 16.
- 4 Stam, 2015. In dit artikel is ook een beschrijving van de geschiedenis van het bedrijf van Jacobi, Adler & Co opgenomen.
- 5 Van der Lingen, 2018, p. 130 e.v..
- 6 Prenten tot nut van het Algemeen, derde serie, plaat nummer 4.
- 7 Website Koninklijke Bibliotheek.
- 8 <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.484808>
- 9 <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.532575>
- 10 <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.544435>
- 11 <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.528590>
- 12 Schuitemaker, 1851.

Literatuur:

- Lingen, B. van der, 2018. Doorrokers en plateel. C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus, Holland, Etna, Neerlandia en Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda. *Jaarboek 2018 PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 101-165.
- Schuitemaker, J., 1851. *Prenten-Fabriek*, Purmerend.
- Stam, R. D., 2015. The export of clay pipes to the Netherlands from the German firms Gebrüder Bordollo and Jacobi, Adler & Co. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8, p. 89-101.
- Tymstra, F., 1996. Bordollo-pijpen uit Grünstadt. *PKN* 9 (33), p. 835-846.

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

'Les Fleurs animées' is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerschaum pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ / Second addition to “Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century”

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from ‘De Porceleyne Fles’ in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker’s guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the ‘Herthuys’ an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker’s guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers’ marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three ‘coats of arms’ resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

